

Ale-Taha Institute of Higher Education

History of Islamic Philosophy

Home Page: hpi.aletaha

Online ISSN: 2981-2097

Examining Ayatollah Mesbah's problems in Compiling the Philosophy based on the criterion of Essential Accident

Qolamhossein Mir ¹ | Mohammad Mahdi Mahdavi Burhan ²

1. Corresponding Author. Assistant Professor of Al-Mustafa International University.

E-mail: mir2010pkk@gmail.com

2. Student of 2th level at Seminary, Amir al-Mominin Jurisprudence School of Qom..

E-mail: mahdi1380pk@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received 11 March 2023
Received in revised form 24 May 2023
Accepted 26 May 2023
Published online 22 June 2023

Keywords:
Essential Accident, Distinction of Sciences, Existential Causes, Secondary Intelligibles, Ayatollah Mesbah

---

ABSTRACT

One of the criteria that has been used for distinguishing and compiling sciences since long ago is the criterion of "essential accident". By having this criterion, scientists will be able to put together propositions specific to a certain subject correctly and in a logical order, and draw a specific boundary for their desired science. However, Ayatollah Mesbah introduces problems to this criterion, which makes this criterion invalid in the Philosophy. This article tries to explain with a descriptive-analytical method and according to the available references, first explain a summary of the criterion of "essential accident", then discuss Ayatollah Mesbah's problems with this criterion in compiling the Philosophy. The "essential accident" nature of the predicate for the subject depends on the achievement of two major conditions, namely "inherence" and "priority", and the problems of Ayatollah Mesbah are also related to these two; However, it is possible to answer these problems by paying attention to the problem of the participation of term and proof and also comparing the conditions of philosophical secondary intelligibles to the predicates of the subject the Philosophy.

Cite this article: Mir, Q & Mahdavi Burhan, M.M (2023). Examining Ayatollah Mesbah's problems in Compiling the Philosophy based on the criterion of Essential Accident, *History of Islamic Philosophy*, 2 (1), 127-158. <http://doi.org/10.22034/HPI.2023.176479>

© The Author(s). **Publisher:** Ale-Taha Institute of Higher Education
DOI: <http://doi.org/10.22034/HPI.2023.176479>

Extended Abstract

Introduction

The topic of science discusses essential accidents. Every scholar related to the fields of logic and philosophy has come across this expression. In addition to being one of the prerequisites of the argument, the element of essential accident is also a criterion for distinguishing, organizing and codifying sciences; Therefore, one of the applied topics is the science of logic and methodology.

The philosophy is among the knowledge that have been compiled according to the criteria of essential accident. In philosophical theorems, the criterion of essential accidents must be provided in the ratio between the subject and the predicate.

Based on what we will explain in this text, in order for the condition of essential accidents to be fulfilled, two conditions are necessary: one is inherent in the argument and the other is primary. It is in this way that the propositions of the philosophy take on a logical order and system around the axis of aggregated existence.

However, Ayatollah Mesbah raises some problems according to the special conditions of the subject of this science - that is, existence. According to him, it is not possible to meet the previous two conditions in predicates of existence. In better words, they believe that predicates of existence cannot be intrinsic to its proof; Also, some of them are not primary and direct to existence.

If the Ayatollah Misbah's problems are included in the criteria of the inherent width in the formulation of the science of philosophy, the hands of philosophers will be empty of real resources for the regulation of this noble science. When there is no real standard for collecting science, we have to codify this pure real science with a valid standard. So it is necessary to get rid of these problems from this criterion.

Findings

The compound propositions of parts of existence like its existential propositions are considered as problems of the philosophy, and their predicates are not intermediate in order to belong to the absolute existence, but are their essential accidents; Because the types of existence are secondary concepts and do not limit the predicate to their scope. Therefore, it is not the case that the priority condition makes the

---

number of problems of the philosophy not exceed the number of fingers, but the problems of the philosophy remain within it despite this condition.

Conclusion

In this article, it was explained that different criteria have been mentioned for differentiating and compiling sciences; Some sciences are distinguished by goals, some by methods, and others by subject. In the meantime, the scope of the subject based on the essential accident is what the philosophy is based on.

The essential accidents has two conditions; That is, in order for a predicate to be considered intrinsic to a subject, it must be intrinsic to its proof, that is, it must be taken to the extent of the subject or the subject itself or one of its constituents must be taken to the extent of it. Also, the predicate should not have a virtual, equal, specific, general or relative medium to be related to the subject, but it should be carried directly to it, while it itself is not independent of the subject.

In the meantime, Ayatollah Mesbah objected that the subject of philosophy does not have a substantive quality that has the essence of proof; Because it does not have a genre or season that wants to be taken to the extent of it, and similarly, it is not supposed to be a genre or season of something that wants to be taken to the extent of that thing;

On the other hand, if we accept the condition of primacy within the essence, we have reduced the problems of the philosophy to the number of fingers; Due to the fact that the predicates of the types of existence - that is, their compound propositions - will be removed from the problems of the philosophy; Because the part itself will be the intermediary in their presentation on absolute existence.

But it must be said that these problems are incomplete; It is not the case that limits are only made up of species and season or in other words the causes of consistency, but at this point, limit and argument share and everything that is used to prove the cause of an object forms the limit of the object;

Therefore, existence as one of the causes of the existence of all things is taken within their limits and can have an inherent argument.

Also, the secondary philosophical intelligible are concepts that are

---

abstracted from the object after it is realized, and in fact, when they are taken as adverbs, they do not put any collar on the neck and do not limit it; Therefore, it is not the case that the predicates of the compound heliat of the types of existence are anything other than the laws of absolute existence. For this reason, such issues remain within science.

ارزیابی اشکالات آیت‌الله مصباح

به تدوین علم فلسفه بر اساس ملاک عرض ذاتی

غلامحسین میر^۱ | محمد مهدی مهدوی برهان^۲

mir2010pkk@gmail.com

mahdi1380pk@gmail.com

۱. نویسنده مسئول، استادیار جامعه المصطفی العالمیه.

۲. طلبه سطح دو حوزه علمیه، مدرسه فقهی امیرالمؤمنین قم.

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۱/۱۲/۲۰

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۲/۰۳/۰۳

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۲/۰۳/۰۵

تاریخ انتشار:

۱۴۰۲/۰۴/۰۱

واژگان کلیدی:

عرض ذاتی، تمایز

علوم، علل وجودی،

معقولات ثانوی،

آیت‌الله مصباح

یکی از ملاکاتی که از دیرباز تا کنون برای تمایز و تدوین علوم مطرح بوده، ملاک «عرض ذاتی» است. دانشمندان با در دست داشتن این ملاک خواهند توانست گزاره‌های مختص به یک موضوع معین را به درستی و با نظم منطقی در کنار هم قرار داده، مرزی مشخص برای علم مورد نظر خود ترسیم کنند. لکن آیت‌الله مصباح اشکالاتی را بر این ملاک وارد می‌کنند که باعث از کار افتادن این ملاک در علم فلسفه می‌شود. اثر پیش رو سعی دارد با روشی توصیفی-تحلیلی و با توجه به منابع در دسترس اعم از مخطوطات موجود از اعلام و صوت دروس و...، ابتدا خلاصه‌ای از ملاک عرض ذاتی را تبیین کرده، سپس به اشکالات آیت‌الله مصباح بر این ملاک در تدوین علم فلسفه بپردازد. عرض ذاتی بودن محمول برای موضوع در گرو تحقق دو شرط عمده یعنی «ذاتیت» و «اولیت» است و اشکالات آیت‌الله مصباح (ره) نیز بر همین دو وارد می‌آید؛ لکن می‌توان با توجه به مسئله مشارکت حد و برهان و همچنین تطبیق شرایط معقولات ثانی فلسفی بر محمولات موضوع علم فلسفه، به این اشکالات پاسخ گفت.

استناد: میر، غلامحسین؛ پورحسن درزی، قاسم (۱۴۰۲). ارزیابی اشکالات آیت‌الله مصباح به تدوین علم فلسفه بر اساس ملاک عرض

ذاتی، تاریخ فلسفه اسلامی، ۲ (۱)، ۱۲۷-۱۵۸. DOI: <http://doi.org/10.22034/HPI.2023.176479>

ناشر: موسسه آموزش عالی آل طه

DOI: <http://doi.org/10.22034/HPI.2023.176479>

© نویسنده‌گان.

مقدمه

«موضوع العلم، ما یبحث فیہ عن عوارضه الذاتیة». هر دانش‌پژوه مرتبط با رشته‌های منطق و فلسفه با این عبارت برخورد داشته است. عنصر عرض ذاتی علاوه بر آنکه یکی از شروط مقدمات برهان است، ملاک تمایز، تنظیم و تدوین علوم نیز به شمار می‌آید؛ لذا یکی از مباحث کاربردی علم منطق و متدولوژی است.

از جمله علومی که طبق ملاک عرض ذاتی تدوین شده، علم فلسفه است. در قضایای فلسفه باید ملاک عرض ذاتی در نسبت بین موضوع و محمول تأمین شود. بر اساس آنچه در این متن توضیح خواهیم داد، برای اینکه شرط عرض ذاتی محقق شود، دو شرط لازم است: یکی ذاتی باب برهان بودن و دیگری اولی بودن. در این صورت است که گزاره‌های علم فلسفه حول محور وجود تجمیع شده، نظم و نظامی منطقی به خود می‌گیرند.

لکن آیت‌الله مصباح با توجه به شرایط خاص موضوع این علم - یعنی وجود- اشکالاتی را طرح می‌کنند؛ به زعم ایشان ممکن نیست بتوان دو شرط پیشین را در محمولات وجود رعایت کرد. به عبارت بهتر ایشان معتقدند محمولات وجود نمی‌توانند ذاتی باب برهان آن باشند؛ همچنین برخی از آنها نیز نسبت به وجود اولی و بی‌واسطه نیستند.

اگر اشکالات آیت‌الله مصباح بر ملاک عرض ذاتی در تدوین علم فلسفه کارگر افتند، دست فیلسوفان از مناطی حقیقی برای تنظیم این علم شریف تهی خواهد شد. وقتی سنجه‌ای حقیقی برای گردآوری علم در دسترس نباشد، ناچاریم این علم حقیقی محض را با معیاری اعتباری مدون سازیم. پس ضروری است این ملاک را از شر این اشکالات خلاص کنیم.

در توضیح و تبیین ملاک عرض ذاتی، تحقیق و پژوهش‌هایی صورت گرفته است. بعضی از این تحقیقات در صدد تشریح نظرات برخی از بزرگان درباره این ملاک بوده‌اند و برخی با تطبیق این شرط بر علمی خاص - همانند علم اصول - مترصد توضیح ساختاربندی آن علم بر اساس ملاک عرض ذاتی شده‌اند؛ برخی نیز در پی توضیحی کامل و جامع از

این ملاک برآمده‌اند. از جمله این تحقیقات می‌توان به کتب و مقالات زیر اشاره کرد:

- علی فرحانی و مجتبی امین جواهری؛ **در آستانه حکمت؛ امتداد حکمت**، ۱۴۰۰.
- میلاد کریمی؛ «عرض ذاتی از نظر علّامه طباطبایی»، **نشریه سخن جامعه**؛ شماره ۶.
- قاسم کاکایی؛ «عرض ذاتی به عنوان معیار وحدت و تمایز مسائل علوم»، **مجله دانشکده علوم انسانی دانشگاه سمنان**؛ شماره ۱۰.
- معلّمی، حسن؛ «حلّ معمای عوارض ذاتی»، **مجله معرفت فلسفی**؛ شماره ۳۲.
- پورعبداللّهی، حجّت؛ «نقد و بررسی تأثیر موضوع و عرض ذاتی بر مسائل علم اصول مبتنی بر آرای آخوند خراسانی (رحمة الله علیه)»، **مجله آفاق فقهات**؛ شماره ۳.
- سجّاد علیزاده؛ «بررسی ملاک تمایز علم از دیدگاه علّامه طباطبایی (رحمة الله علیه)»، **مجله آفاق فقهات**؛ شماره ۲.

باید گفت هیچ یک از این تحقیقات به بیان و بررسی دقیق و جامع اشکالات آیت‌الله مصباح نپرداخته است. سعی این نوشتار پُرکردن همین خلأ است. قرار بر این است که بر خلاف تحقیقات پیشین، هر دو اشکال آیت‌الله مصباح تبیین و به آنها پاسخ داده شود. این نوشتار بر گرده خود می‌بیند که پاسخ دهد اولاً ملاک عرض ذاتی چیست؛ ثانیاً اشکالات آیت‌الله مصباح بر این ملاک در تدوین علم فلسفه کدام‌اند؛ ثالثاً پاسخ این اشکالات چیست. در کنار این موارد، نیم‌نگاهی به ملاک تمایز علوم، شروط عرض ذاتی، مشارکت حدّ و برهان - به طور موجز و خلاصه - و مسئله تفکیک بین معقولات اولی و ثانی نیز خواهیم داشت. در ضمن بر خود لازم می‌دانیم از عزیزان آقای دکتر حسینی سنگچال و حجّت‌الاسلام و المسلمین محمدهادی حاج‌حسینی کمال تشکر را داشته باشیم.

الف) ملاک تمایز و تدوین علوم

یکی از مسائلی که از دیرباز تا کنون ذهن علما علوم مختلف را به خود مشغول کرده، چگونگی تدوین یک علم است؛ به عبارت بهتر چه ملاکی باعث می‌شود مسائل علوم مختلف با یکدیگر تداخل پیدا نکنند و مثلاً چرا گزاره‌های علم جغرافیا در علم تاریخ و مسائل علم ریاضی در علم پزشکی مورد بررسی قرار نمی‌گیرد؟ آیا اساساً برای تدوین

علم، ملاک معینی وجود دارد یا آنکه تدوین علم به اعتبار معتبر علم بستگی دارد؟ برای بررسی مسئله ملاک تمایز علوم از زاویه‌ای دیگر باید بگوییم در عالم علوم - به معنای عام کلمه - دسته‌هایی از مسائل را مشاهده می‌کنیم که به‌نوعی با یکدیگر در ارتباطند؛ برخی از یک خانواده، برخی از یک فامیل و برخی از یک خاندان و نژادند؛ برای مثال مسائل اصلی علم «حساب» نسبت به یکدیگر، از یک خانواده به شمار می‌آیند؛ در حالی که نسبت این مسائل با مسائل علم «هندسه»، رابطه‌ای دورتر است؛ اگرچه این مسائل خویشاوند و فامیل به نظر می‌رسند. همچنین می‌توان گفت اگرچه مسائل علم حساب و هندسه با مسائل علم طبیعیات بیگانه به نظر می‌رسند، هر دو طبق تقسیمات حکمت، در علوم نظری جای می‌گیرند و از یک خاندان به شمار می‌آیند (طباطبایی، ۱۴۰۰، ج ۳، ص ۲۱). حال که مسائل علوم مختلف به‌نوعی به یکدیگر مربوط‌اند، ملاکی که هر دسته از این مسائل را در یک علم غیر از علم دیگر قرار داده، چیست؟

در توضیح اصطلاحی معنای علم گفته شده است: «مجموعه‌ای از گزاره‌های کلی که حول یک محور خاص در حال گردش‌اند» (مصباح، ۱۳۹۶، ج ۱، درس ششم). همین محور خاص می‌تواند به‌نوعی ملاک تمایز علوم باشد؛ البته در اینکه این محور خاص چیست، اختلاف نظر وجود دارد. برخی این ملاک را اهداف، فواید و آثار مترتب و در یک کلمه «غایت» یک علم قرار داده‌اند. به نظر این گروه آنچه ملاک تدوین یک علم است و گزاره‌های مختلفی را دور خود تجمیع می‌کند و همچنین سبب می‌شود علوم مختلف از یکدیگر تمایز پیدا کنند و در بررسی مسائل آنها همپوشانی وجود نداشته باشد، غایت یک علم است.

لکن این ادعا ناتمام است؛ چراکه فواید و آثار یک علم، بعد از تدوین و تمایز آن با علوم دیگر بر آن علم مترتب می‌شود. این چنین نیست که مبدع یک علم، هدفی را از آن علم تصور کرده، سپس به تجمیع داده‌های حول آن پردازد، بلکه او کاشف ارتباطات حاکم

بین گزاره‌های یک علم است.*^{۳۰} این بدان معناست که علوم مختلف ابتدا با ملاک دیگری مدوّن شده و از یکدیگر تمایز یافته‌اند و سپس علما به کشف آنها مشغول شده‌اند. در نتیجه باید در صدد جست‌وجوی ملاک دیگری بود؛ چراکه نمی‌توان این ملاک را برای تدوین و تمایز علوم برگزید؛ چنان‌که استاد شهید مطهری در نقد آن می‌فرماید:

[نظریه بعدی درباره تدوین علوم] این است که پیوند بین مسائل علم مختلف با یکدیگر ناشی از آثار و فوایدی است که بر آنها مترتب می‌شود... ولی این نظریه صحیح نیست. اینکه یک عدّه مسائل از لحاظ اثر و فایده و غرضی که به دانستن آنها تعلق می‌گیرد، وحدت و سنخیت پیدا می‌کنند، ناشی از شباهت ذاتی آن مسائل به یکدیگر است (مطهری، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۲۹-۳۰).

ملاک دیگر برای تدوین و تمایز علوم، «موضوع» است. آنچه مرکز ثقل و نقطه کانونی یک علم است و مسائل مختلف آن علم حول محور آن گردش می‌کنند، موضوع است. موضوع آن چیزی است که مسائل علم از عوارض ذاتی آن بحث می‌کنند. عرض ذاتی، آن محمولی است که مستقیماً به خودِ موضوع تعلق دارد نه به چیزی که مرتبط به آن موضوع است. به تعبیر شهید مطهری «احوال و آثاری که به یک چیز نسبت داده می‌شود، بر دو قسم است: گاهی واقعاً مربوط به خود اوست و گاهی مربوط به خود او نیست، بلکه مربوط به چیزی است که با او یگانگی دارد» (همان).

همچنان‌که پیش‌تر گذشت، علم مجموعه‌ای از گزاره‌ها و مسئله‌هاست که حول محور خاصی در گردش‌اند. مسئله هر علم متشکل است از همین محور خاص که موضوع نامیده می‌شود و محمولاتی که به آن ضمیمه می‌شوند، اما نه هر محمولی؛ بلکه محمولاتی که از عوارض ذاتیه آن موضوع باشند. پس از آنکه مسائل مختلفی - که از در کنار هم قرار گرفتن موضوع و اعراض ذاتی آن تولید شده‌اند - تجمیع شدند، علم تدوین می‌شود.

---

* البته باید توجه داشت که این ویژگی مختص علوم حقیقی است و منطق حاکم بر علوم اعتباری متفاوت خواهد بود.

حال که روش تدوین علم بر اساس ملاک عرض ذاتی معلوم شد، باید معنای «عرض ذاتی» را به تفصیل بررسی کنیم.

ب) تبیین معنای عرض ذاتی

همچنان که گذشت، یکی از ملاک‌های سستی که برای تدوین علوم ارائه شده، تدوین علم بر پایه موضوع با توجه به مدار عرض ذاتی است. پس برای فهم طبقه‌بندی علوم بر اساس موضوع ابتدا باید عرض ذاتی را بررسی و تحلیل کنیم.

طبق آنچه در تراث عرضه شده است، عرض ذاتی هر موضوع باید دارای دو شرط باشد: نخست آنکه «ذاتی» آن موضوع باشد؛ ثانیاً باید نسبت به آن «اولی» باشد. اکنون هر یک از این دو شرط را به صورت مستقل بررسی می‌کنیم:

۱. شروط عرض ذاتی

۱) ذاتیت: ابتدا باید دانست که «ذاتی بودن» با «عرض ذاتی بودن» تفاوت دارد؛ هم‌نام بودن این دو ممکن است ما را در تله مغالطه اشتراک لفظی بیندازد. ذاتی بودن یکی از شروط عرض ذاتی بودن است و اخص از آن می‌باشد. ذاتی به تناسب محلی که در آن مطرح می‌شود، دارای معانی متعددی است. مرحوم مظفر در کتاب المنطق پنج موضع و محلّ برای ذاتی برمی‌شمارد که به مقتضای آن محل‌ها ذاتی پنج معنا پیدا می‌کند. سپس در جمع‌بندی، ذاتی مد نظر خود را که ترکیبی از معنای اول و دوم است، عرضه می‌کند. این ذاتی در افواه منطق‌پژوهان به «ذاتی باب برهان» شهرت پیدا کرده است و مقصود ما از ذاتی به عنوان یکی از شروط عرض ذاتی، همین معنا از ذاتی است.

معنای اول و دوم ذاتی که ذاتی باب برهان را به دست می‌دهند، «ذاتی باب کلیات خمس» و «ذاتی باب حمل و عروض» اند. در واقع به هر کدام از این دو مورد، ذاتی باب برهان اطلاق می‌شود.

ذاتی کلیات خمس: در باب کلیات خمس به مقومات ذات یعنی جنس و فصل، ذاتی اطلاق می‌شود و در مقابل آن «عرضی» قرار دارد. به تعبیر علامه طباطبایی ذاتی آن محمولی است که در تعریف ماهیات گنجانده شده است و اگر از آن بیرون کشیده شود،

ذات متلاشی خواهد شد. عرضی نیز محمولی است که با رفتن آن، ذات آسیبی نمی‌بیند (طباطبایی، ۱۳۹۵، ص ۷۶).

بدین ترتیب مشخص شد ذاتی باب کلیات محمولی است که در حدّ شیء اخذ می‌شود. «فالدّاتی یعمّ النوع و الجنس و الفصل؛ لأنّ النوع نفس الماهیة الداخلة فی ذات الأفراد و الجنس و الفصل جزءان داخلان فی ذاتها» (مظفر، ۱۳۹۲، ص ۱۰۸).

ذاتی باب حمل و عروض: این نوع ذاتی در چارچوب تولید گزاره‌ها معنا پیدا می‌کند. به تعبیر مرحوم مظفر اگر محمولی بر موضوعی حمل شود، در حالی که خود موضوع یا یکی از مقومات آن یعنی «نوع»، «جنس» یا «جنس الجنس» آن در تعریف آن محمول اخذ شده باشد، محمول نسبت به آن موضوع ذاتی خواهد بود.

توضیح بیشتر آنکه ذاتی یا آن چیزی است که خود موضوع درون تعریف آن اخذ می‌شود -مانند: «الأنف افطس». در این مثال انف (بینی) که موضوع است در تعریف افطس اخذ شده است؛ زیرا افطس به معنای بینی پهن است - یا آن چیزی است که یکی از مقومات موضوع درون آن اخذ می‌شود که منظور از مقومات نیز «نوع»، «جنس» و «جنس الجنس» موضوع می‌باشد، نظیر «الفاعل مرفوع» که نه خود «فاعل» بلکه نوع آن یعنی «کلمه اسمی» درون تعریف مرفوع اخذ شده است.

پس ذاتی باب حمل عروض آن چیزی است که موضوع یا یکی از مقومات آن در حدّ او اخذ شده باشد: «المحمول الذاتی للموضوع ما كان موضوعه أو احد مقوماته واقعاً فی حده» (همان، ص ۳۶۱).

حال که تا بدین جا معنای هر یک از ذاتی ابواب کلیات خمس و حمل و عروض را توضیح دادیم، می‌توانیم تعریف جامعی از «ذاتی باب برهان» ارائه کنیم؛ چراکه این نوع ذاتی اساساً عنوان جامعی برای دو ذاتی پیش‌گفته است. به بیان شیوای مرحوم مظفر «الذاتی هو المحمول الذی یؤخذ فی حدّ الموضوع أو الموضوع أو احد مقوماته یؤخذ فی حده»

(همان). یعنی ذاتی باب برهان آن محمولی است که در حدّ موضوع اخذ شده* یا آنکه موضوع یا یکی از مقومات آن در حدّش اخذ شده باشد.

طبق بیانات فوق روشن می‌شود در تولید گزاره‌هایی که مسائل علم را تشکیل می‌دهند، محمولات باید نسبت به موضوع علم ذاتی [باب برهان] باشند، وگرنه یکی از شروط عرض ذاتی بودن را از دست داده، از تحت مسائل علم خارج می‌شوند.

یادآوری: همان طور که در بخش ابتدایی توضیح دادیم، نباید بین ذاتی در عرض ذاتی و ذاتی به عنوان یکی از شروط عرض ذاتی خلط کرد؛ همچنین نباید اجازه داد میان معانی مختلف ذاتی به عنوان شرط عرض ذاتی نیز خلط و اشتباهی صورت بگیرد. شرط عرض ذاتی، ذاتی باب برهان بودن محمول است که خود یا ذاتی باب ایساگوچی یا ذاتی باب حمل و عروض است.

پس در مجموع لفظ «ذاتی» در مبحث عرض ذاتی چهار استعمال مختلف دارد که باید از خلط میان آنها پرهیخت: ۱. ذاتی در لفظ «عرض ذاتی»؛ ۲. ذاتی باب کلیات خمس؛ ۳. ذاتی باب حمل و عروض؛ ۴. ذاتی باب برهان که در واقع عنوان جامعی برای دو معنای سابق است.

عدم تفکیک میان این چهار معنا سبب لغزش‌هایی در توضیح عرض ذاتی توسط بزرگانی همچون مرحوم مظفر شده است؛ به طوری که عبارات ایشان راجع به چیستی عرض ذاتی دارای تشویش است. ایشان در توضیح شروط مقدمات برهان، در طول چند صفحه، چندین بار برداشت خود را از معنای «عرض ذاتی» تغییر می‌دهند. ایشان در تبیین شرط پنجم از شروط مقدمات برهان، ابتدا عرض ذاتی را به محمولات ذاتیه اولیه تفسیر می‌کنند و در مقابل این دو، عرض غریب را قرار می‌دهد: «أن تكون [المقدمات] مناسبة

---

* باید توجه داشت که ذاتی باب ایساگوچی به عنوان یکی از مصادیق ذاتی باب برهان، به جهت تصحیح تحقق ملاک عرض ذاتی در علم فلسفه اضافه شده است؛ چراکه در برخی مسائل علم فلسفه، موضوع علم، نه در ناحیه موضوع بلکه در ناحیه محمول واقع می‌شود: «الواجب موجود»؛ لذا باید ملاک عرض ذاتی تبیین شود که شامل گزاره‌های علم فلسفه نیز بشود.